

МОТИВ «КАЛІФ НА ГОДИНУ» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ к. XVIII – І п. XIX ст.

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2(36) 2016

УДК:821.161.2:821.161.1:82.091 «17/18»

Ніколова О. О. Мотив «каліф на годину» в українській та російській літературах к. XVIII – І п. XIX ст.; 10 стор.; бібліографічних джерел – 17; мова – українська.

Анотація. Актуальність статті обумовлена відсутністю спроб системного розгляду питання про специфіку творчого використання та трансформації традиційного мотиву «каліф на годину» в українській та російській літературах к. XVIII – І п. XIX ст.: у перекладній фацеції, творах О. Писарева, Д. Горчакова, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, П. Куліша, М. Гоголя. Мета статті – визначення особливостей його використання у відповідному контексті. Диференційовано провідні тенденції функціонування мотиву – в межах відповідного сюжету та поза ними (коли створюється ситуація, безпосередньо не пов'язана з відомою фабулою, однак придатна для актуалізації асоціацій з нею). Вказано, що відносини з першоджерелом мають характер як опосередкованих генетичних зв'язків, так і типологічних подібностей, детермінованих карнавальною природою феномену. Підкреслено комічний потенціал мотиву, який забезпечує йому популярність в різних національних літературах, та намічено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: псевдоморфні персонажі, мотив, сюжет, карнавальність, комічне.

Невідповідність істинного та презентаційно-рецептивного є не лише типовим феноменом дійсності, але й, закономірно, однією з «вічних» тем у художній творчості багатьох народів. Розгляд цього матеріалу з позицій компаративістики доцільно здійснювати на різних рівнях – від детермінант та загальних тенденцій функціонування до специфіки образно-мотивної реалізації в межах певних національно-жанрових традицій. Детальний аналіз останнього аспекту, в свою чергу, відкриває перспективи досліджень окремих різновидів персонажів, визначальною ознакою яких є псевдоморфність (від давньогрецьк. «псевдо» – «обман», «вигадка», «помилка» та «морфо» – «форма»), тобто несправжність, створена внаслідок неприродного порушення відповідності між їхньою сутністю та її формальною презентацією/рецепцією, що починають співвідноситися із протилежними сутнісними поняттями.

Такі персонажі тісно пов'язані з певними традиційними мотивами, серед яких на окрему увагу заслуговує оповідне кліше «каліф на годину»: йдеться про сюжетну ситуацію, коли пересічну/незнатну/бідну людину за карнавальною логікою зворотності обмежений час звеличують як владну/ знатну/ багату особу.

Традиційно джерелом мотиву вважається збірка «Тисяча й одна ніч»: у казці «Халіф на годину» розповідається про те, як Харун ар-Рашид тимчасово «перетворив» Абу-ль-Хасана на правителя. «Й халиф положил Абу-ль-Хасана во дворе и велел рабьям раздеть его и переодеть в платье, которое халиф надевал для сна... А потом халиф созвал всех своих невольниц, наложниц, евнухов и вообще всех тех, кто обычно состоял при халифе, исполняя службу, и когда все собрались, сказал им: «Завтра вообразите, что этот человек – я, халиф, и служите ему с таким почтением и уважением, какое оказывает мне» [17, с. 310].

В європейській традиції мотив «каліф на годину» набуває неабиякої популярності («Приборкання норавливої» В. Шекспіра, «Каліф багдадський» Ф. Буальде, «Із мужика в королі» П. Баріки, «Пан Йов'яльський» О. Фредро, «Крихітка Цахес» Е.Т.А. Гофмана тощо). Це дозволяє визнати перспективність всебічного розгляду питання про шляхи його поширення та трансформації, яке цілком заслуговує стати окремим предметом наукових студій.

Ми ж пропонуємо аналіз функціонування даного мотиву в обмеженому національно-історичному діапазоні з позицій компаративістики – на матеріалі російської та української літератур к. XVIII – І п. XIX ст. **Актуальність дослідження** обумовлена відсутністю цілісного висвітлення проблеми, адже на сьогоднішній день лише окремі її аспекти привернули увагу російських літературознавців (публікації О. Кукушкіної [9], Л. Курішевої [10], [11], узагальнення «Словника-показчика сюжетів та мотивів російської літератури», де художні варіанти наративу об'єднані під назвою «цар переносить п'яницю у палац» [16, с. 121]).

Мета статті – визначення характеру творчого використання мотиву «каліф на годину» в українській і російській літературах к. XVIII – І п. XIX ст.

Завдання: диференціація провідних тенденцій художнього втілення мотиву «каліф на годину» в українській і російській літературах к. XVIII – І п. XIX ст., висвітлення особливостей, форм його трансформації у перекладній фацеції, творах О. Писарева, Д. Горчакова, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, П. Куліша, М. Гоголя, виявлення причин популярності відповідного феномену.

На рівні узагальнення доцільно диференціювати дві основні тенденції художнього втілення

такого мотиву – в межах відповідного сюжету (коли схема оповіді зберігається) й поза ним (коли створюється ситуація, безпосередньо не пов'язана із традиційною фабулою, однак потенційно придатна для актуалізації асоціацій із нею).

Розвиток першого напрямку в російській літературі започатковують переклади фацецій. «Появившись єдиножды в литературе, сюжет, как правило, остается в ней навсегда... Ярким примером этому служит сюжет «Калиф на час», пришедший на Русь с переводным сборником фацеций и первоначально распространявшийся в родственном им окружении — новых переработках фацеций, в сборнике «Рассказчик забавных и увеселительных повестей» (СПб., 1777) [15, с. 15]. Як зазначає О. Кукушкіна, історія «Про п'яного мужика» є національною переробкою перекладної фацеції «О цезаре Каролусе, како пьянство изобличи» [9, с. 184], де на першому плані «не задуманное заранее «изобличение пьянства», а случай: «Король поехал гулять и увидел мужика, лежаща среди площади пьянова и безо всякой памяти». По приказу короля мужик был доставлен во дворец и наутро проснулся в царской одежде в окружении придворных. Повествование изобилует подробностями, которых нет ни в «каноническом» тексте фацеций, ни в других списках. Мужика окружают генералы, ему подают прошения, потом ведут его в царские сады и зверинцы, а затем на бал, где он с «богато убранными дамами и девицами и придворными кавалерами начал с великим веселием танцевать и веселиться... Великими пукалами стал пить крепкие напитки» и сделался так пьян, что «упал бес памяти и стал быть без всякого ответу» [9, с. 184].

Комічна семантика формально-сутнісної невідповідності «каліфа на годину» сприяє його популяризації в комедійній драматургії. Власні версії творчої трансформації відомого сюжету пропонують О. Писарев («Забави каліфа, або Жарти на одну добу») та Д. Горчаков («Каліф на годину»). Подібна ситуація представлена в «Іллі богатири» І. Крилова (блзнья Таропа переконують у тому, що він – хан Кутанмінар). Примітним є збереження «східного» антуражу: він викликає асоціації із казковим першоджерелом, а не із сюжетом вище згаданої фацеції, та вказує на доцільність врахування в процесі розгляду питання про поширення досліджуваного мотиву на Русі також ролі «Тисячі й однієї ночі», відомих завдяки французькому перекладу А. Галана [12, с. 565].

З орієнтацією на інше – власне національне – фольклорне джерело (казку, почуту від матері [7]) створює свого «каліфа на годину» український письменник П. Куліш. Його «Циган» повністю відповідає сталій оповідній схемі, що адаптується до потреб національних реалій культурореципієнта. Роль «каліфа» дістається сп'янілому цигану, якого пан привозить до власного маєтку та наказує звеличувати задля розваги. Комічний

ефект виникає після відновлення statusquo, коли люди піднімають на глум «панські» забаганки п'яниці. Хоча казка демонструє очевидну подібність із фацеціями «Про п'яного мужика», «Про цезаря Каролуса», враховуючи часову відстань, з якої нам випадає розглядати матеріал, неможливо однозначно визначити джерела появи такого «мандрівного» сюжету в українській народній творчості. Проте, сам факт його наявності свідчить на користь генетичної спорідненості українського епосу із міжнародною скарбницею казково-новелістичних наративів.

«Каліф на годину» – заголовок твору ще одного українського майстра слова, Є. Гребінки, є ремінісценцією, яка має налаштувати читача на необхідний лад та підготувати до занурення в казкову атмосферу Сходу. Однак, в результаті знайомства із самим текстом виникає ефект обманутого очікування: дія розгортається в сучасній автору дійсності, а головною метою стає критика актуальної суспільної вади – родові пихи, гіпертрофованого захоплення титулами та генеалогією. Іван Іванович Тараканов переконує себе й оточуючих, що він є прямим нащадком знатного князівського роду. «Я уже давно подозревал в себе что-то этакое, не простое, высокое, и не знал, что оно такое, а это просто заговаривала во мне княжеская кровь!» [5, с. 600]. Комізм досягає кульмінації, коли відкривається, що портрет величного «пращура», князя Кіпчак-Таракана, насправді написаний з домашнього актора в ролі каліфа Багдадського. Пародійний аспект проявляється ще й у тому, що персонаж сам стає ініціатором містифікації, вводячи в оману і себе, і суспільство. Гребінка відкидає мотив «сну-ілюзії», обов'язковий для канонічної художньої реалізації «каліфа на годину», тим самим наголошуючи на реалістичності сюжету, типовості образу Тараканова для свого часу.

Виділення іншої тенденції в реалізації досліджуваного мотиву ґрунтується не на генетичних зв'язках, а на типологічних сходженнях – звертаннях письменників до різноманітних життєвих ситуацій, заснованих на тимчасових соціально-статусних невідповідностях, природа яких, по-суті, є аналогічною рольовій підміні «каліфа на годину». Доцільність проведення паралелей обумовлюється в цьому випадку карнавальним характером зображених інверсій, адже карнавальний дискурс дозволяє не тільки здійснювати компаративний аналіз споріднених за відповідним джерелом феноменів, але й розглядати в типологічній площині – «контекстуальному полі «сміхової культури» генетично відмінні явища [2, с. 119]. В такому аспекті карнавалізація є не просто «жанрово-стильовою характеристикою літератури» [12, с. 246], а значно більше – справжнім «архетипним алгоритмом» [2, с. 151].

У ролі «каліфа на годину» у цій групі творів опиняються незнатні, бідні персонажі-пройдисвіти,

що внаслідок збігу обставин обмежений час сприймаються оточенням як владні особи, звеличуються та вшановуються, однак згодом повертаються на належне їм місце соціальної ієрархії.

Показовим прикладом є оповідання «Куп'янський самозванець» Г. Квітки-Основ'яненка, написане за мотивами реальних подій: у слободі Куп'янці Ізюмського повіту солдат Петро Чернишов видавав себе за убитого Петра III. Твір представляє собою спробу художнього осмислення історичного самозванства в контексті категорій популярної на поч. XIX ст. серед українського письменництва демократично-карнавальної культури. Головний персонаж – типовий «каліф на годину», який тимчасово вводить народ в оману; його «царювання» недовговічне і супроводжується арештом, аналогічним побиттю розвінчаного карнавального короля.

Також не можна оминати увагою комедій Г. Квітки-Основ'яненка («Той, що приїхав із столиці, або Метушня у повітовому містечку») та М. Гоголя («Ревізор»). Пустолобов та Хлестаков, скориставшись ситуацією, грають роль важливої персони та насолоджуються увагою й поклонінням місцевих чиновників. Питанню визначення характеру їхньої співвідносності присвячене не одне дослідження ([1], [3], [4], [6], [13], [14] тощо). На наш погляд, найбільш правдоподібною виглядає думка щодо типологічної подібності творів Квітки та Гоголя [13], обумовленої «поширеними переказами про пригоди вигаданих ревизорів» у тогочасному суспільстві [8, с. 8]. «Сюжет о мнимом ревизоре был довольно распространен в 20–30-е годы XIX века, поскольку было распространено явление, породившее его. Сам Гоголь в «Авторской исповеди» (1847) сознался, что сюжет поэмы «Мертвые души» «отдал» ему Пушкин и при этом добавил в скобках: «Мысль «Ревизора» принадлежит

также ему» (VIII, 440)» [13, с. 11]. З огляду на фактичні дані (нарис сюжету за участі Кріспіна, ім'я якого у французькій традиції асоціюється із уявленнями про удавання, крутість), можна припустити, що О. Пушкін теж планував створити подібний образ.

Логічно згадати тут також ще одного осучасненого «каліфа на годину» – гоголівського Чічікова з «Мертвих душ». Хоча суспільне зачарування його персоною викликане не високим чином, а чутками про те, що він – «мільйонщик», природа сутнісно-формальної невідповідності образів є спільною, як і авторський задум – сатиричне викриття недоліків «вищого світу» (поклоніння капіталу, пристрасть до чуток) за посередництва однієї масової ілюзії. Небагатого афериста, який задешево скуповує «мертві душі», щоб справити враження заможного поміщика, на якийсь час проголошують багатієм та починають усіляко йому догоджати.

Таким чином, можна зробити **висновок** про високу популярність традиційного мотиву «каліф на годину» в українській та російській літературах як дієвого засобу створення сміхового ефекту в різноманітних жанрах. Природа відповідного феномену якнайкраще узгоджується із категорією комічного, заснованого на протиріччях й дисонансах. Відносини із першоджерелом мають характер як генетичних зв'язків, так і типологічних подібностей, зримо представлених у світлі категорій карнавального дискурсу. Серед провідних форм трансформації матеріалу доцільно виділити наявність національного колориту та осучаснення.

Перспективи подальшого висвітлення питання пов'язані із дослідженнями мотиву «каліф на годину» в інших літературних контекстах з метою виявлення провідних тенденцій його творчого використання.

Література

1. Айзеншток И. К вопросу о литературных влияниях (Г.Ф. Квитка и Н.В. Гоголь) // Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. – 1922. – Т. XXIV. Кн. 1. – С. 24-42.
2. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство: підручник / Василь Будний, Микола Ільницький. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 432 с.
3. Возняк М. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість / М. Возняк. – К.: Держлітвидав України, 1946. – 94 с.
4. Волков М. К истории русской комедии. Зависимость «Ревизора» Гоголя от комедии Квитки «Приезжий из столицы» / М. Волков. – СПб.: Отдельный оттиск, 1899. – 64 с.
5. Гребінка Є. П. Калиф на час // Гребінка Є. П. Твори у трьох томах. – Т2. Прозові твори. – Київ: Наукова думка, 1981. – С. 594-610.
6. Данилевский Г. Основьяненко / Г. Данилевский. – СПб.: «В типографии Королева и Колт.», 1856. – 128 с.
7. Жулинський М. Г. У праці каторжній, в трагічній самоті (Пантелеймон Куліш). [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://www.abc-people.com/data/kulich-p/dat2.htm>.
8. Зубков С. Д. Григорій Квітка-Основ'яненко // Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Зібрання творів у семи томах. – Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1978. – С.5-26.
9. Кукушкина Е. Д. Переводная новелла в рукописных сборниках XVIII в. / XVIII век: Русская литература XVIII — начала XIX века в общественно-культурном контексте. – Л.: «Наука» Ленинград. отделение, 1983. – Сб. 14. – С. 180—192.

10. Курышева Л.А. «Калиф на час» в русской литературе XVIII в.: заметки к теме // Русская судьба крылатых слов. – СПб.: Наука, 2010. – С. 434-460.
11. Курышева Л.А. Фацеция «О рае пьяного мужика» и рассказ А.П. Чехова «Сапожник и нечистая сила»: к истории сюжета «Калиф на час» на русской почве // Поэтика русской литературы в историко-культурном контексте. – Новосибирск: Наука, 2008. – С. 112-120.
12. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / За ред. А. Волкова, О. Бойченка та ін. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
13. Мацапура В. И. «Ревизор» Гоголя и «Приезжий из столицы» Г.Ф. Квитки-Основьяненко (типологический аспект) // Художній світ Гоголя: зб. наук.-метод. матеріалів. – Полтава: ПОІППО, 2008. – С. 11-19.
14. Назиров Р. Г. Сюжет «Ревизора» в историческом контексте // Бельские просторы. — 2005. — №3. — С. 110 — 117.
15. Ромодановская Е. К. Пополнение комплекса сюжетов русской литературы за счет переводных сборников // Сюжетно-мотивные комплексы русской литературы. – Новосибирск, 2012. – С. 9-15.
16. Словарь-указатель сюжетов и мотивов русской литературы. Экспериментальное издание / Ред. коллегия: член-корр. РАН Е.К. Ромодановская (ответственный редактор), к.ф.н. М.А. Бологова, к.ф.н. Е.К. Никанорова, к.ф.н. Е.Н. Проскурина. – Новосибирск: Институт филологии СО РАН; Издательство СО РАН, 2003. – 144 с.
17. Халиф на час, или рассказ про Абу-ль-Хасана-кутилу // Халиф на час. Избранные сказки, рассказы и повести из «Тысячи и одной ночи»: Пер. с арабского М.А. Салье / Сост., вступ. ст. и прим. И. М. Фильштинского. – М.: Правда, 1986. – С. 295-367.

Александра Николова

**МОТИВ «КАЛИФ НА ЧАС» В УКРАИНСКОЙ И РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ
к. XVIII – I п. XIX ст.**

Аннотация. Актуальность статьи обусловлена отсутствием попыток системного рассмотрения вопроса о специфике творческого использования и трансформации мотива «калиф на час» в украинской и русской литературах к. XVIII – I п. XIX ст.: в переводной фацеции, творчестве А. Писарева, Д. Горчакова, Г. Квитки-Основьяненко, Е. Гребинки, П. Кулиша, Н. Гоголя. Цель статьи – определение особенностей его использования в соответствующем контексте. Дифференцированы две основные тенденции функционирования мотива – в рамках соответствующего сюжета и вне его (когда создается ситуация, непосредственно не связанная с известной фабулой, но актуализирующая ассоциации с ней). Указано, что отношения с первоисточником носят характер как опосредованных генетических связей, так и типологических сходжений, детерминированных карнавальностью феномена. Сделан акцент на комическом потенциале мотива, который обеспечивает ему популярность в различных национальных литературах, и намечены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: псевдоморфные персонажи, мотив, сюжет, карнавальность, комическое.

Olexandra Nikolova

**THE MOTIVE «KING FOR A DAY» IN THE UKRAINIAN AND RUSSIAN LITERATURES
IN THE END OF THE 18TH – FIRST HALF OF THE 19TH CENTURIES**

Abstract. Article's actuality is determined by systematic consideration's lack of the question about the specifics of the creative use and transformation of the motive «king for a day» in the Ukrainian and Russian literatures in the end of the 18th – first half of the 19th centuries: in translated facetiae, in the works of O. Pysariev, D. Horchakov, H. Kvitka-Osnovianenko, Ye. Hrebinka, P. Kulish, N. Hohol. The purpose of the article is the definition of the features of its use in context. We differentiate two main trends in the functioning of the motive –in the appropriate plot and without it (in the situation which has no direct ties with the known plot, but can actualize association with it). We analyze connection with the original and concludes that there are two kinds of ties. There are indirect genetic ties and typological analogies. Typological analogies have carnival character. We focus on the comic potential of the motive which makes it popular in different national literatures and perspective for further studies.

Key words: pseudomorphic characters, motive, plot, carnival, comic.

Стаття надійшла до редакції 3.11.2016 р.

© *Николова Александра Александрівна* — кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології і перекладу Запорізького національного університету, докторант кафедри української літератури та компаративістики Бердянського державного педагогічного університету.